

УДК 364.4-051:316.362

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.79.1.48>

Моргай Л. А.

РОБОТА СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З ПРОБЛЕМНИМИ СІМ'ЯМИ

У статті розкрито зміст соціальної роботи з проблемними (неблагополучними) сім'ями. Висвітлені проблемні питання соціалізації та адаптації дітей у зазначеній категорії суспільства. Описані найважливіші функції, які притаманні благополучним сім'ям. Подане визначення поняття "проблемна сім'я" та охарактеризовані сім'ї з групи ризику. Охарактеризовано роль соціальних служб у роботі з проблемними сім'ями.

Зазначено, що провідну роль в організації соціальної роботи з сім'єю мають відігравати спеціалізовані центри, на основі яких можуть бути реалізовані соціальні програми із соціальної допомоги та підтримки неблагополучних сімей, а також клубні форми роботи з психолого-педагогічної підтримки неблагополучних сімей із дітьми.

Розкрито зміст сімейного виховання, що супроводжується цілою низкою труднощів, з якими зіштовхуються батьки, – найчастіше це педагогічна та виховна неспроможність, помилки у взаємостосунках з іншими членами родини. Це стосується як благополучних сімей, так і неблагополучних, в яких ці помилки примножуються і негативним чином позначаються на формуванні особистості дітей. Неправильний вибір форм, методів і засобів впливу в сімейному вихованні, як правило, веде до виникнення в дітей неправильних уявлень, звичок і потреб, які ставлять їх у неприпустимі відносини з суспільством, цей процес ускладнюється в неблагополучних сім'ях.

Описано, що в результаті неблагополучного виховання батьками дітей порушуються сімейні відносини і умови для успішного розвитку дитини. Усі негативні наслідки з виховання в сім'ї переростають у виникнення девіантної поведінки в дітей.

Зазначено, що когорта українських педагогів засвідчує, що саме сімейне виховання є найголовнішим чинником, який впливає на подальшу долю дитини. Сім'я справляє виховний вплив на дитину з перших днів народження. Саме від сім'ї дитина отримує любов, ласку, пораду.

З'ясовано, що робота соціального працівника полягає у профілактиці щодо виникнення проблемних (неблагополучних, дисфункціональних) сімей. Для того, щоб запобігти цим проблемам, треба серйозно та відповідально ставитися до своєї роботи.

Ключові слова: соціальна робота, соціальний працівник, проблемна сім'я, функції сім'ї, соціальні служби, сімейне виховання, проблеми соціалізації, адаптація.

В Україні соціальна робота з проблемними (неблагополучними) сім'ями знаходиться в центрі уваги багатьох соціальних інститутів, дослідницьких програм, які спрямовані на покращення рівня життя зазначеної категорії суспільства.

Проблема соціалізації та соціальної адаптації неблагополучних сімей набула особливої уваги, це пов'язано із соціально-економічними перетвореннями, збільшенням різноманітних форм власності, законодавством, структурними, економічними змінами, які призвели до зміни ринку праці, зростання безробіття, майнове розшарування суспільства. Внаслідок цього виникли порушення соціальної відповідальності, взаємодіючих соціальних груп, соціальних інститутів, у тому числі інституту сім'ї, який здійснює виховання дітей.

Нині існує досить велика кількість сімей, які опинилися в кризових ситуаціях та соціально важкому становищі, все це виражається в тому, що такі сім'ї перестають виконувати свої функції.

Сім'я – мала соціальна група, заснована на офіційному чи громадському шлюбі або кровному спорідненні, члени якої об'єднані сумісним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними і моральними зобов'язаннями щодо один одного, родинними традиціями [4, с. 454].

Найважливішими характеристиками сім'ї є її функції, серед яких виділяють такі:

– виховна (сім'я задовольняє індивідуальні потреби чоловіка та жінки в материнстві та батьківстві, контактах із дітьми, їх вихованні і можливості реалізувати себе в дітях, забезпечує соціалізацію дітей і підготовку нових членів суспільства) [6, с. 276–277];

– господарсько-побутова (сім'я задовольняє матеріальні потреби, що сприяє збереженню соматичного здоров'я, відновленню затрачених у різних видах діяльності фізичних сил);

– емоційна (сім'я задовольняє потребу в симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічній захищеності, сприяє збереженню психічного здоров'я, емоційній та особистісній стабільності);

– духовного спілкування (сім'я задовольняє потребу у спільному проведенні дозвілля, сприяє духовному збагаченню і розвитку членів сім'ї);

– первинного соціального контролю (сім'я забезпечує виконання соціальних норм членами сім'ї) [6, с. 276–277].

Сім'я, реалізуючи свої функції, задовольняє певні важливіші природні потреби людини, з іншого боку, дає змогу людині досягнути певних цілей у спілкуванні, особистісному та духовному зростанні. При цьому з розвитком сім'ї цілі закономірно змінюються відповідно до нових соціальних умов [6, с. 277].

Найважливішою особливістю сімейних функцій є їхня комплексність, основана на взаємодії родичів. Кожна потреба, яка задовольняється сім'єю, може бути реалізована і без її участі, але тільки в сім'ї цій потреби можуть бути задоволені комплексно й оптимально [6, с. 277].

Щодо поняття “проблемна”, “неблагополучна сім’я”, воно досить широке. Сюди можна зарахувати, безперечно, сім’ї аморальні, формально нормальні. Але разом із тим існують і так звані “сім’ї ризику”, які в будь-який момент можуть перейти в категорію неблагополучних. Нинішні надзвичайно несприятливі соціально-економічні умови в Україні негативно впливають на стабільність навіть цілком благополучних сімей. Погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння, втрата роботи тощо породжують у людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем. Усе це веде до наростання напруги в сім’ї, негативно позначається на вихованні дітей. Такі сім’ї разом зі справді неблагополучними теж вимагають уваги [6, с. 279].

Неблагополучна сім’я – це сім’я, яка повністю або частково втратила свої виховні можливості через ті чи інші причини. До основних причин належать алкоголізм, подружні зради, насильство, непорозуміння з рідними та ін. Насправді причин може бути досить багато.

Один із підходів до визначення змісту поняття неблагополучної сім’ї ґрунтується на тому, що такі сім’ї – неповні, ведуть аморальний спосіб життя, зі стійкими конфліктами між батьками та дітьми, сім’ї “нових” українців, зовні благополучні, але такі, що систематично роблять серйозні педагогічні помилки внаслідок педагогічної неосвіченості, безграмотності (надмірна батьківська любов, застосування фізичних покарань, формальне ставлення до дитини, неврахування індивідуально-психологічних особливостей дитини в процесі сімейного виховання) [6, с. 279].

Інший підхід ґрунтується на тому, що неблагополучна сім’я – це лише така сім’я, що повністю або частково через ті чи інші причини втратила свої виховні можливості.

Члени із сімей “групи ризику” (сімей, які є зовні благополучними, але можуть поповнити лави неблагополучних сімей) мають такі характерні риси: недовіра, підозрливість, заперечення всього, імпульсивність, нетерплячість, схвильованість, швидка збуджуваність, брак знань і вмінь, непрактичність, нездатність, стан озлоблення із приступами жорстокості, насилля. Часто батьки – це люди, вибиті з колії, які перебувають у стані глибокої депресії. Вони схожі на дітей, яких сильно образили. Такі дорослі залишаються на тій стадії розвитку, коли вони пережили некомпенсовану втрату або тяжку травму [6, с. 280].

Неблагополуччя сім’ї визначають за такими вимірами: фізичний – матеріальне неблагополуччя сім’ї; афективний – порушення емоційних стосунків у сім’ї; раціональний (інтелектуальний) – відсутність спільного змістовного дозвілля; соціальний (культурний) (неблагополуччя у сфері внутрішніх та зовнішніх комунікацій сім’ї); духовний (ідеологічний) – неблагополуччя у сфері духовного і морального [6, с. 280].

Також науковці підкреслюють, що неблагополучні сім’ї і потенційно неблагополучні сім’ї стають неблагополучними. Це залежить від соціального потенціалу, активності членів сім’ї, соціальної підтримки сім’ї державою та громадою [6, с. 280].

Підставами для негайного втручання соціальних працівників є відсутність у сім’ї умов для нормального розвитку й виховання дітей, тобто коли не задовольняють потреби дітей. Це виявляється в недоїданні, носінні одягу не за сезоном, відсутності навичок особистої гігієни й умов для її дотримання, в необхідності дітей працювати, а іноді й жебракувати, відсутності можливостей для навчання і дозвілля. Нерідко такі діти стають жертвами сексуальної експлуатації та насильства, в тому числі і в сім’ї [6, с. 280].

Науковці зазначають, що соціальна робота із сім’ями, поліпшення психологічного клімату в сім’ї, забезпечення сприятливих соціально-економічних умов функціонування сім’ї, забезпечення права кожної дитини на життя і виховання в сім’ї, попередження відмови батьків (та в окремих випадках родичів) від дітей має бути пріоритетним у діяльності профільних державних та недержавних установ. Найголовніше, що така діяльність має бути комплексною та систематичною, тобто має здійснюватись соціальний супровід сімей, які є неблагополучними чи можуть такими стати [6, с. 280].

Так, академік С. Гончаренко в Українському педагогічному словнику дає визначення поняття “сім’я” та вказує, що це сімейне виховання – одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків із повсякденним впливом сімейного побуту [4].

Головне завдання сімейного виховання – підготовка дітей до життя в наявних соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для нормального формування особистості в умовах родини. Сім’я справляє виховний вплив на дитину з перших днів народження. Засоби догляду й годування, загальний режим формують у дитини перші звички, від яких залежить подальша її поведінка. Завдання батьків полягає в розвитку мислення й мови дітей, активності й витримки, самостійності в різних проявах життєдіяльності, прищепленні навичок самообслуговування тощо. У шкільному віці, коли основним змістом дитячого життя стає навчальна діяльність і формується характер, важливо, щоб родина підтримувала тісний зв’язок зі школою, заохочувала дітей до посильної праці й участі в громадській роботі, привчала їх до чіткого режиму дня. У підлітковому та юнацькому віці першочергового значення набуває формування в молоді світогляду, рис характеру. Завдання батьків – допомагати дітям виробити твердий характер, розумно розширюючи права й самостійність, підвищуючи їхню роль у житті домашньому і шкільному, виборі майбутньої професії тощо [4, с. 306].

Щодо роботи соціального педагога з проблемними сім’ями, то в обов’язку соціального працівника лежить такий алгоритм дій: вивчення сім’ї та усвідомлення наявних у ній проблем, вивчення звернень сім’ї за допомогою; первинне обстеження житлових умов проблемної сім’ї; знайомство з членами сім’ї і її оточенням, бесіда з рідними, оцінка умов їхнього життя; знайомство з тими службами, які вже надавали допомогу сім’ї, аналіз їхньої допомоги; діагностика соціального неблагополуччя сім’ї; вивчення особистісних

якостей членів сім'ї; складання соціальної карти сім'ї; складання програми роботи з проблемною сім'єю; поточні та контрольні відвідування сім'ї; висновки про результати роботи з проблемною сім'єю.

Проблемна сім'я, як правило, має комплекс різного роду проблем, тому до роботи з нею мають залучатися різні установи. Особливо варто визначити роль соціальних служб у роботі з проблемною сім'єю. Соціальні служби – це установи та організації незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. Завдання соціальних служб полягає в тому, щоб допомогти таким сім'ям. Їм необхідна допомога в працевлаштуванні батьків, наданні дітям можливості підробити, в організації їхнього літнього відпочинку. Батьки з таких сімей потребують спеціальних педагогічних консультацій. Проте варто зазначити, що в конкретній допомозі з боку соціальної служби має потребу практично кожна сім'я. Насамперед, це виявлення соціальних, економічних, побутових, психолого-педагогічних, правових і інших проблем, які існують у кожній сім'ї. Педагогічні консультації для батьків можуть містити такі питання: харчування дітей і збереження їх здоров'я; роль матері та батька в організації правильних взаємин у сім'ї; найбільш поширені помилки у вихованні; виховання дітей із психічними і фізичними вадами. Заохочення і покарання дітей у багатодітній сім'ї мають специфіку, тому батьки мають здобувати спеціальні педагогічні знання у вигляді лекцій і індивідуальних консультацій [1, с. 156].

Особливу увагу соціальні служби мають приділяти роботі з асоціальними сім'ями (сім'ями алкоголіків, наркоманів, які ведуть аморальний спосіб життя). Така сім'я не може нормально функціонувати, адже за таких умов спостерігається відсутність довіри у відносинах, відсутність розподілу ролей і конфліктність. Щоб допомогти таким сім'ям, соціальний працівник має спочатку їх виявити. Далі складається програма роботи з проблемною особою, її сім'єю, соціальним оточенням – це лікувальні заходи, консультації, психотерапія і психокорекція, можливо, соціально-трудова реабілітація самого наркозалежного і його сім'ї. Робота з такою сім'єю передбачає формування мотивації клієнта і його сім'ї до безалкогольного способу життя і побудови іншої системи взаємин, психокорекційних заходів, спрямованих на виховання особи, здатної бути господарем власної долі, введення клієнта в об'єднання або клуби осіб – прихильників безалкогольного способу життя або створення такого об'єднання [4, с. 182].

Значна увага має приділятися сім'ям, які знаходяться на межі розлучення. Причинами розлучень можуть бути соціально-економічні (матеріальні), соціальні і біологічні (хвороби членів сім'ї, подружнтя невірність, пияцтво, наркотична залежність), психолого-педагогічні (соціальна і психологічна несумісність, неповага один до одного, різні життєві цінності) і фізіологічні (фізіологічна несумісність, імпотенція, велика різниця у віці) прояви. Як свідчить практика, переважають соціально-психологічні причини, які стають основою сімейних конфліктів і призводять до розлучення. Взагалі конфлікт вважається рушійною силою розвитку сім'ї; відкриті або приховані конфлікти виникають у всіх сім'ях. Але існують такі сім'ї, в яких конфлікти відбуваються постійно [2, с. 289].

Найпроблемнішою стороною, яка відгукується у проблемних сім'ях, є страждання та каліцтво дітей від тих умов, в яких вони проживають.

Роботою соціального працівника, який працює із вищезазначеною категорією, є виявлення неблагополучних сімей, здатних прийняти допомогу, проведення з ними роботи, визначення причини сімейного неблагополуччя, діагностика особистості дитини, визначення його особливостей, проблемних зон, створення сприятливих умов у класі або колективі навколо дитини з проблемної сім'ї, організація індивідуальної роботи з дитиною за рішенням наявних проблем і профілактика девіантної поведінки, включення дитини в реабілітаційний простір і організоване дозвілля та взаємодія різних фахівців (соціального педагога, психолога, соціального працівника, педагога додаткової освіти та ін.), допомога дитині у виборі виду діяльності з огляду на її потреби, інтереси, особливостей, якими вона могла би займатися під керівництвом педагогів [5].

Останнім часом у соціальній роботі активно починає реалізовуватися технологія комплексного міжвідомчого супроводу неблагополучної сім'ї. Робота полягає у взаємодії різних установ і служб, що визначається конкретним випадком, конкретними проблемами сім'ї, що дозволяє організувати діяльність більш цілеспрямовано, планомірно, системно й ефективно. Ця діяльність дає змогу створити ефективні механізми захисту дітей, які перебувають у соціально небезпечному становищі.

Однак у роботі з цією категорією сімей фахівці із соціальної роботи досить часто зіштовхуються з певними бар'єрами, які відбиваються на всій організації соціальної роботи з проблемними (неблагополучними) сім'ями. Суттєвою перешкодою, яку необхідно враховувати фахівцям, є бажання сім'ї зберегти наявні проблеми всередині сім'ї, тому нерідко вона несвідомо чинить опір змінам [3].

Щороку близько 10 тисяч дітей залишаються без батьківського піклування. Однією з основних причин такого явища є те, що на місцевому рівні практично відсутні послуги з підтримки сімей із дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, бракує роботи, спрямованої на надання таким сім'ям вчасної допомоги. "Ми бачимо проблеми, розуміємо їх походження, відповідно, маємо активно рухатися до їх вирішення та поступово створювати максимально можливі умови для забезпечення права дитини на виховання в сім'ї" [2].

Нині в Мінсоцполітики уже розроблено проекти нормативно-правових актів, які спрямовані на реалізацію цих вкрай важливих завдань. Також фахівці відомства вже працюють і над покроковим планом поступового переходу від дитячих закладів стаціонарного перебування до інших форм підтримки дітей та сімей.

Нині завдання держави та громадськості мають бути спрямованими на благополуччя й добробут сім'ї та створення умов для захисту її прав у суспільстві й прав її членів у самій родині. Тільки тоді сім'я буде здатна до саморозвитку, а її члени – до самореалізації. Необхідною є й активна діяльність громадських організацій у цій сфері [6, с. 278].

Отже, можна стверджувати, що термін «проблемна сім'я» набуває дедалі більшого поширення як у соціальної практики, так і в батьківських відносинах з освітніми організаціями. Дедалі частіше цей термін використовується органами опіки в процесі вирішення питань, пов'язаних із вихованням дітей, або у випадках профілактики правопорушень органами міліції. Робота соціального працівника полягає, насамперед, у тому, щоб докласти якомога більше зусиль для профілактики та застереження щодо виникнення цієї категорії населення. Проблемні сім'ї досить часто у своїх негараздах звинувачують суспільство, державу, політику і досить часто забувають про свою відповідальність, яку вони несуть, насамперед, перед своїми дітьми.

Використана література:

1. Борецька Н. П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. Донецьк : Янтра, 2001. 351 с.
2. Ворник М. Аналіз проблеми “асоціальної сім'ї” у психолого-педагогічній літературі. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Mir_2011_7_36.
3. Вплив різних типів неблагополучних сімей на поведінку і розвиток підлітків. URL: <https://www.google.com/search?client=opera&q=Вплив+різних+типів+неблагополучних+сімей+на+поведінку+і+розвиток+підлітків&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>.
4. Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник. Друге видання, доповнене й виправлене. Рівне : Волинські береги, 2011. 552 с.
5. Зайцева З. Г. Неблагополучна сім'я та її вплив на формування особистості дитини. Соціальна підтримка молоді сім'ї. Київ : Адемпрес, 1991. 182 с.
6. Лукашевич М. П., Семігіна Т. В. Соціальна робота : підручник. Київ, 2009. 367 с.

References:

1. Boretska N. P. (2001) Sotsialnyi zakhyst naseleennia na suchasnomu etapi: stan i problemy. [Social protection of the population at the present stage: state and problems]. Donetsk: Yantra, 351 s. [in Ukrainian].
2. Vornyk, M. Analiz problemy “asotsialnoi simi” u psykholoho-pedahohichnii literaturi. [Analysis of the problem of “antisocial family” in the psychological and pedagogical literature]. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Mir_2011_7_36 (data zvernennia: 02.01.2021).
3. Vplyv riznykh typiv neblahopoluchnykh simei na povedinku i rozvytok pidlitkiv. [The influence of different types of disadvantaged families on the behavior and development of adolescents]. URL: <https://www.google.com/search?client=opera&q=Vplyv+riznykh+typiv+neblahopoluchnykh+simi+na+поведінку+і+розвиток+підлітків&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8> (data zvernennia: 02.01.2021).
4. Honcharenko, S. (2011). Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk. Druhe vydannia, dopovnene y vypravlene. [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary]. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
5. Zaitseva, Z. H. (1991). Neblahopoluchna simia ta yii vplyv na formuvannia osobystosti dytyny. Sotsialna pidtrymka molodoi simi. [A troubled family and its influence on the formation of the child's personality. Social support for a young family]. K.: Adempres [in Ukrainian].
6. Lukashevych, M. P., & Semyhina, T. V. (2009). Sotsialna robota: pidruchnyk. [Social work]. Kyiv [in Ukrainian].

Morhai L. A. Work of a social worker with problem families

The article reveals the content of social work with problem (disadvantaged) families. Problematic issues of socialization and adaptation of children in this category of society are highlighted. Describes the most important functions that are inherent in prosperous families. The definition of the problem family and the described families from the risk group are given. The role of social services in working with problem families is described. It is noted that the leading role in the organization of social work with the family should be played by specialized centers, on the basis of which social programs for social assistance and support of disadvantaged families can be implemented, as well as club forms of work on psychological and pedagogical support of disadvantaged families with children. The content of family upbringing is revealed, which is accompanied by a number of difficulties faced by parents – most often their pedagogical and educational inability, mistakes in relationships with other family members. This applies to both prosperous and disadvantaged families, in which these errors are multiplied and negatively affect the formation of children's personalities. The wrong choice of forms, methods and means of influence in family upbringing, as a rule, leads to the emergence of children with the wrong ideas, habits and needs that put them in an unacceptable relationship with society, this process is complicated in disadvantaged families. It is described that as a result of unfavorable upbringing of parents by children, family relations and conditions for successful development of the child are broken. All the negative consequences of raising a family turn into deviant behavior in children. It is noted that the cohort of Ukrainian teachers testifies that family upbringing is the most important factor influencing the child's future. The family has an educational influence on the child from the first days of birth. It is the child who receives love, kindness, and advice from the family. It was found that the work of a social worker is to prevent the emergence of problem (disadvantaged, dysfunctional) families. In order to prevent these problems, you need to take your work seriously and responsibly.

Key words: social work, social worker, problem family, family functions, social services, family upbringing, problems of socialization, adaptation.